

אור ישראל – מאיר המכתב

1	אין תקוה להנצל ממוקשי היצר ללא לימוד המוסר	א'
3	זיכוי הרבים בלימוד המוסר	ב'
5	זכות קיומו של האדם – רק על ידי זיכוי הרבים בלימוד המוסר	ג'
9	חכמת העולם הנצרכת ליראה	ד'
12	לימוד המוסר בונה יראה אמיתית	ה'
15	שמועות על הגרי"ס	נספח

חמשה מכתבים הראשונים, הם אשר כתב אדמו"ר זצוק"ל בתחילת בואו מווילנא לקאוונא בשנת תר"ט, לתלמידיו ומקורביו בעיר ווילנא:

א.

ידידי האהובים אני אתחיל לכתוב. את תכלית רצוני אשר אני מציע לפניכם תמיד הוא ליתן לבבכם על דברי ולהתבונן בהם אם אכן אין אמת בדברי.

ברגע אחד היו נכנסים מוסרי באזניכם, וזמן מועט לאחר מכן הדברים נעלמו כלא היו. כאילו באוזן אחת נכנסו ובאוזן אחרת הלכו!

אין דרך אחרת להסביר תופעה זו אלא בהרגל בשימוש בתכונה השלילית שלא להתבונן בענינים הנוגעים ביראה ומוסר. ותחת זאת מתנהגים בנושאים האלו כפי שהלב חושק, כמעשה הבהמה.

הלא תראו את מנהג העולם, לעיין ולהתבונן בכל הענינים הגשמיים. כמה יתבונן הסוחר בסחורתו טרם יסגור עסקה, אם לעשותו או לא. גם יחשוב בינו לבין עצמו, וגם יתייעץ עם חבריו הנאמנים. יחקור על הפרטים לבקש אם יש נקודת תורפה. עד אשר יתברר לו הדבר עד כמה שידו מגעת.

וכן הדבר מצוי בלימוד התורה הקדושה, כל אחד לפי ערכו יעיין ויתבונן בה לגלות את מעמקה, ולחדש חידושים ולתרץ קושיות, ולא יסתפק בסקירה שטחית בעלמא לפני שמוציא מסקנה אליבא דהלכתא.

אמנם לא כן הדבר בדרכי המוסר, אשר ההתבוננות בה עניינה החיפוש בכל דרכי אדם ומעשיו, וההישמרות מנטיית הרצון [אחר הערב לן] ומהיצר המפריע ומונע כל דבר טוב, הרי המה הדברים ההכרחיים לשם השגת היראה. וממילא בעל כרחך שלימוד המוסר וההנהגות הטובות לא ייקבעו בלא תחבולות גדולות, כדי לכפות את כלי המוח לעמול אף בדברים אלו. עד שיעשה הדבר רושם חזק בלב, לתת עוז ותעצומות לאברים החיצונים, להוציא לפועל את הענין, כך שהתאוות הגופניות הפחותות לא יעצרוהו, וכן הקנאה והכבוד הבזויים, ובכל האמור רבה מאוד עצלות האדם. עד כדי כך שאפילו אם יפנה לכך

ידידי הנאהבים אתחיל לדבר. את מגמת רצוני אשר הצעתי לפניכם תמיד. ליתן לבבכם עליהם ולהתבונן בהם בינה, אם אמת יהגה חיביא.

כמעט רגע היה נכנס דברי באזניכם, ועוד מעט קט ואיננה; באוזן אחת באו ובאוזן אחרת הלכו!

אין זאת כי אם החסרון המורגל שלא לתת לב בענינים הנוגעים ביראה ומוסר, כי אם להתנהג בהם אחר התאוה החפשית לפי נטיית הרצון, כמעשה הבהמה.

הלא תראו בהמנהג הידוע המשוטט על פני תבל. לתת עיון והתבוננות בכל הענינים הגשמיים. הסוחר במרכולתו, כמה התבוננות ישתמש טרם יבצע העסק אם לעשות או לחדול. יחשוב בנפשו ויתיעץ עם ריעיו הנאמנים לו. יתור על הפרטים. יבקש מקום הטעות. עד יוציא הדבר לאור לפי בחו.

כן בלימוד התורה הקדושה כל אחד לפי ערכו. יעיין ויתבונן בה לגלות מטמוניה. ולחדש חידושים ולפרק הויות. לא ידלג בסקירה אחת. להחליט הדבר החלט פסוקה:

לא כן בדרכי המוסר. אשר ההתבוננות בה החיפוש בכל דרכי ומעשה האדם. להשמר מנטיית הרצון. ומהיצר המפריע ומונע כל דבר טוב ומעולה. ההכרחי ומחויב להשגת היראה. ולא תקום המוסר וההנהגה טובה בלא תחבולות גדולות. לאסור כלי המוח לזה. עד שיעשה רושם חזק בלב. לתת עוז ותעצומות לאברים החיצונים. להוציא לפועל הענין המעולה. בל יעצרוהו תאוות הגופניות הפחותות. הקנאה והכבוד הבזויים. ובכל זה עצלות האדם רבה בזה. למעמסה תהי' לו אם יפנה את עצמו זמן קצר לזה. עד אשר גם לביטול

אור ישראל – מאיר המכתב

הזמן יחשב לו¹:

עתה מה לעשות. המלחמה נכונה. היצר מארב. התאווה משוטטת. המדות מרגשות. כלי המלחמה אין. היעשה כלי למעשהו בלתי פועל נרצה לזה. כן אין תקוה להנצל ממוקשי מות. בלתי אם נחזיק בכלי המלחמה. עניני היראה והמוסר:

ולזאת אחת דברתי כה תעשו וטוב לכם – האיש המוטרד בכל אשר יפנה ירשיע. עסקיו הולכים קדורנית. כחו ושכלו נבוכים נתונים במאסרי הדאגה והבלבול. המכלה את כל כח האנושי. והי כי יקרב אליו איש לאמר הלא חזיתי לך אור. אם תעשה את הדבר הזה לפי ההשערה הנכונה. תוכל להרויח אלף אלפים דינרי זהב. לא ישרידוך הענין הרבה מההלוכותיך ועסקיך. ולא תצטרך לבלות זמן הרבה על זה – בודאי יתן לב נבון לזה ברוב עוז ותעצומות. כל כחות התבונה יציק עד אשר ישרש הדבר בלבבו דבר נכון ומקיים. להפריש מעט זמן לזה בהתבוננות רחבה. לבקש לו ריעים כלבבו אשר יעזרו אותו לזה. לא יחוש על מעט ביטול הכבוד והסבלנות:

כן אנחנו אלה היום. מעונים אנחנו בעיני נפש. עונותינו עברו ראשנו איש לפי ערכו – הרחק מאוד נעמוד מהמרכז אשר לזה נברא. ומהתכלית אשר בא לעולם הגשמי הלזה להכין לו לאחריתו. ועתה ראינו אור בהיר מתנוצץ לזכות את הרבים. לחזק ידים רפות בלימוד המוסרי. לתת עצה ותחבולה לעשות מנהג נכון בזה. עד אשר ישלום הגאווה המרחפת בענין הלזו. לאמר ולהתפאר הראיתם האיש הלזה. כמה ידו תקיפה בחכמת היראה והמוסר. אשר מתוך שלא לשמה יבא לשמה (פסחים נ ע"ב). אם יצליח ד' את דרכינו. אין ערוך להגולד כמה יגדל ערכו. ובזאת נבנה גם אנחנו מה. ואם מעט ואם הרבה נאכל –:

לזאת תקבעו עת מועד בשבת קדש. להתאסף יחד בשעה מיוחדת. להתבונן בינה איך להמשיך האיכות. גדולי העיר אשר אחריהם הרבה ירוצו ללימוד המוסרי. תדברו דברים בנחת ובישוב הדעת, ללא שחוק וליצנות, תעריכו מעלות

זמן מועט יהיה לו הדבר למעמסה, עד אשר יחשב לו הדבר כביטול הזמן.

עתה מה עלינו לעשות: עומדת לפרוץ עלינו המלחמה, היצר אורב לנו, התאווה מחוסרת רסן, המדות סוערות, כלי המלחמה אין. איך יתכן ליצור כלי מוכן לפעולה אם הפועל אינו רוצה לעשות את אותה הפעולה, כמו כן אין תקוה להנצל ממוקשי מות, אם לא שנתפוס בחזקה בכלי המלחמה להשתמש בהם, [הרי הם] עניני היראה והמוסר.

לכן אמרתי דבר אחד שתעשו ויהיה לכם טוב: [משל] לאדם הטרוד, אשר בכל אשר יפנה הוא נכשל, עסקיו נסוגים, כחו ושכלו נבוכים ונתונים במאסרי הדאגה והבלבול, המכלה את כל הכח האנושי. ואם היה יתקרב אליו איש לאמר לו, "הלא ראיתי לך פתח תקוה! אם תעשה את הדבר הזה, הרי שעל פי הסברא תוכל להרויח אלף אלפים דינרי זהב, והענין לא יפריע הרבה מהרגליך ועסקיך, ולא תצטרך לבלות זמן רב על זה" הרי שפשוט שתתן לכך לזה ברוב עוז ותעצומות. תעזור את כל כחות התבונה עד אשר ישרש הדבר בלבבו כדבר קבוע, לייחד מעט זמן לזה בהתבוננות גדולה, וכן יחפש לעצמו חברים אשר הינם אחים לו לדעה אשר יעזרו לו בדבר זה, ולא יחוש לכך שיתכן כי יצטרך לסבול מעט ביטול הכבוד [וכן יצטרך להיאזר בסבלנות.

כן אנחנו היום בצער, מחמת עונותינו ועל כן איש איש לפי ערכו מאד רחוקים מהתכלית אשר בגללה נבראנו בעולם הגשמי הזה [אשר הוא כדי] להכין לנו את חלקינו בעולם הבא. ועתה ראינו אור בהיר מתנוצץ בכדי לזכות את הרבים, על מנת לחזק ידים רפות בלימוד המוסרי. [עליהם] לתת עצה כיצד לנהוג [לרומם את מעלת לימוד ולומדי המוסר בעיני ההמון], עד אשר יהיה ניתן להתגאות, לאמר ולהתפאר, הראיתם איש זה, כמה ידו תקיפה בחכמת היראה והמוסר! ומתוך שלא לשמה יבא לשמה, אם יצליח ד' את דרכינו. אין ערוך לתועלת שיכולה לצאת מזה, כמה גדול יהיה ערכו. ועל ידי כך ניבנה גם אנחנו בשיעור כל שהוא [במדריגתנו ביראה] כל אחד כפי הראוי לו.

לכן תקבעו זמן בשבת קדש להתאסף יחד בשעה מיוחדת להתבונן איך למשוך את בעלי האיכות, הרי הם גדולי העיר [ללימוד המוסר], אשר אחריהם רבים ירוצו ללימוד המוסרי. תדברו דברים בנחת ובישוב הדעת, ללא שחוק וליצנות, תעריכו מעלות

¹ כמעט אין חכמה בעולם המלווה בכה הרבה טעויות כחכמת המוסר. ויש טעם לזה, עמוק בלב מקננת הנטיה להשאיר את עניני מוסר בלתי ברורים, כי אם עומדים על אמיתת דבר מוסר בבירור, זה מחייב אותנו לשנות את עצמנו (עלי שור ח"ב קנז).

אור ישראל – מאיר המכתב

וחסרונו. ובמה יוסר ובמה יאסר לזה. אל תחליטו הדבר בסקירה אחת. תחלקו את העבודה לכולכם במעט זמן ובלי כובד העבודה. וקובץ על יד ירבה. אכן בדעת שקיטה בישוב נכון ונכון. איש את רעהו יחזק. ואת שטות לבבו ירפה. את עצלות הרגילו יבטל. בדרך ארץ ובנחת לשמור כל אחד כבוד חברו. בנחת ובסבלנות. לילך אחר רבים בלא עקשות ומחלוקת. ובזה יכונן המוסר בנפשיכם על נכון כנפשיכם:

האיש וחסרונו [דהיינו הגדול שאתם רוצים להשפיע עליו], ובמה אפשר לתת לו מוסר ובמה צריכים לקרבו. אל תצאו לקרב את הכל בצורה גורפת ובשיטה אחת לכל, אלא תחלקו את העבודה לכולכם במעט זמן ובפעולות קלות, וקובץ על יד ירבה. אכן בדעת שקיטה בישוב נכון ונכון, איש את רעהו יחזק, ויחליש את השטות שבלבו, ויבטל את עצלות ההרגל שלו, בדרך ארץ ובנחת לשמור כל אחד את כבוד חברו, בנחת ובסבלנות. לילך אחר רבים בלא עקשות ומחלוקת, ובכך [על ידי ההשפעה ברבים] יכונן המוסר בנפשיכם על נכון כרצונכם.

ב.

אחי ורעי, הן מלפנים אותה גיליתי, כי האיש המעונה והמדוכה בהבלי התבל הלזה, פרנסתו דחוקה עמלו רבה, אינו מוצא קורת רוח בכל עניו, כאשר יתעורר בקרבו איזה דרך נכון לפניו, אשר התקוה רבה כי מקום מוצא לפניו, להשקט בזה מהרעיון רוח אשר עליו – בודאי לא ינוח ולא ישקוט, עד אשר יקים מזימות לבבו יתד נאמן בל ימוט – כי מי הוא פתי אשר בחשכים יהלך, ולפניו יתנוצץ אור בהיר, ולא יחיש מעשיהו להתקרב אליו:

כן אנחנו אלה היום, בתהלוכות עסקי נפשותינו, להכין צידה לאחריתנו, לסור משאול מטה מרעיון רוח ומבושת פנים, בעולם הנצחי לעד בל ימוט, מעונים אנחנו בתאוות המדומות, הכבוד המוציא את האדם מן העולם מלפניו, ואחריו נלך ובעקבותיו נצא, מבלבל מוחינו ומכלה כוחינו להכין די סיפוק, מבטל אותנו מן התורה, אשר היא חיינו ואורך ימינו בזה ובבא, עושק ממנו המצות וכל מדה יקרה, ינהלנו לעונות ופשעים אשר לשמים יגיעו, אנה ננוס לעזרה ואל מי נפנה, אם לא אל לימוד המוסר, המייסרת האדם לזכור אחריתו, כי לא לעד יחי' בעולם השפל הלזה, רק גרים אנחנו בחיינו הלזה, לעסוק בעבודתנו המוטלת עלינו, למען ישולם שכרינו במקומינו האמיתי, עתה מה כבוד ננחל בעולם הנכרי הלזה, אשר כצל יעבור ולא ישורנו עוד –

אחי ורעי, נתגלה לי לפני זמן רב, כי האיש כאשר הוא בצער ודכאון בהבלי העולם הזה, שפרנסתו דחוקה עמלו מרובה, ואינו מוצא נחת רוח בכל עניו, כאשר יתעורר כי יש איזה דרך נכון לפניו, אשר התקוה רבה כי טמונה בו האפשרות לינצל בו ולבטל את שברון הרוח, הרי שפשוט כי לא ינוח ולא ישקוט, עד אשר יעשה מחשבת לבו בנחישות מבלי להרפות, וכי מיהו הטיפש שיגשש באפלה, וכאשר יתנוצץ לפניו האור לא יזדרז להתקרב אליו.

כמותו כן אנחנו היום בהתעסקותינו בהכשרת חלקינו לעולם הבא, לינצל מדינה של גיהנם, מרעיונות של הבל ומבושת פנים בעולם הבא. מתענים אנחנו בתאוות דמיוניות שאין בהם ממש, הכבוד המוציא את האדם מן העולם עוטף אותנו, ואנחנו נמשכים אחריו ואחריו נרדף, הוא מבלבל את מוחינו ומכלה כוחינו בעמלינו לספק את מאווי, הוא מבטל אותנו מן התורה אשר היא חיינו ואורך ימינו, גם בעולם הזה וגם בעולם הבא, הוא גונב מאתנו את המצות וכל מדה חשובה, הוא מנהל אותנו לתכלית של עשיית עוונות ופשעים אשר מגיעים עד השמים [ברוב חומרתם]. לאן נברח לקבל עזרה ואל מי אפשר לפנות, אם לא אל לימוד המוסר המייסר את האדם לזכור את סופו שלא לעד יחיה בעולם השפל הזה, וכי אנחנו רק גרים בחיינו אלה, [וכן להזכיר לעצמינו] לעסוק בעבודתנו המוטלת עלינו, למען ישולם שכרינו במקומינו האמיתי. עתה, איזה כבוד אפשר כבר לקבל בעולם הזר הזה, אשר הוא כצל עובר ולא נראנו עוד –

הן אלה קצות דרכי המוסר, אור בהיר הוא, ואנחנו בחשכים נהלך אחרי רצוננו הגופנים השפלים והנבזים, איך לא נחיש מעשינו להתקרב אל ליסוד הלזה, לעשות לו יסודות נאמנות בל ימוט, לבל יעבור עליו מקרה רעה ח"ו, להשבית

אלה הם מקצת ממעלות דרכי המוסר, הוא עצמו אור בהיר, ואילו אנחנו כמגששים באפלה אחרי רצונותינו הגופניים השפלים והנבזים. איך לא נזרו עצמינו להתקרב אל היסוד הזה, לעשות לו יסודות נאמנים כדי שלא יפול, שלא יקרה לו מקרה רע ח"ו,

אור ישראל – מאיר המכתב

הרעיון הנשגב הלזה, לזאת מאד נכון הדבר לחזקו במסמורים נטועים, לקבוע עתים סדורים לזה בכל בין מנחה למעריב, ואיש את רעהו יחזק ויזרו לעשות תחבולות, להיות המועד נכון לזה כל יחסר, ואם יפקד איש או אולי יהי' לשמן לזה ח"ו, או מהנכון לפקח על זה הדבר, לבקש עצה ותחבולה, לסבול סבלות ולפתות לבבו בדברים רכים, כ"א לפי דרכו ושכלו, ובזאת יסד המוסרי ביתד נאמן:

להרגיל בחכמה הלזו, אשר דרכי' יפרדו לב' ראשים, הא' להלהיב הנפשות בזיכוך הרעיון, בלימודים הנשגבים הללו, ללמוד בשפתים דולקים², ברעיון נכון, בציוור רחב להרחיב כל דבר³, ולקרבה בדמיונות קרובים, עד אשר יתלהב הלב אם מעט אם הרבה, אשר תוכל תת כחה להכין האברים, להוציא כל מעשה הטוב למענהו, אם ברצון, או בחזקה –:

והשני היא חכמת העולם, להיות רואה את הנולדות, לפקח מראש טרם יבואו ימי הרעה, להכין עצה ותחבולה, איך לנהל עצמו ואחרים, ולהקטין הדבר להקל הנסיון⁴, עד אשר תגדל היראה מהתאוה, וזה כל האדם להגביר היראה ולהחליש התאוה במוסרי וחכמה, לזאת מה נהדר הוא, אם יהי' לנו נושא על מה יסוב הלימוד וההרגל במוסרי ובחכמה, נושא הלזה לקרב הלבבות ללימוד המוסרי, במוסרי יוסד, ובסבלנות יחזק, ובחכמה יציץ ויגדל פרח:–

ובזאת אם נהי' לאנשי חיל, לבל נקפוץ לכעוס על ריעינו, מדוע אטום לבבו מלהבין מה טיבו של הלימוד הלזה, באמרינו הלא גם בנו הסבלות גוברות בענינים רבים, בזאת נחקה בלבינו נרגיל עצמינו במדת הסבלנות ובשפלות הרוח, שלא נגביה עצמינו על אחרים:

שעל ידיו יושבת זה הרעיון הנשגב, לכך נכון מאוד יהיה לחזקו במסמורים תקועים היטב, לקבוע עתים מסודרים לכך בכל יום בין מנחה למעריב, וכל א' יחזק את רעהו ויזרו לעשות תחבולות שתעמוד הקביעות לכך בחזקה בלי חיסור של אפילו יום אחד ואם איש אחד מהחבורה יחסר פעם או אולי יפריע לכך ח"ו, אזי הדבר הנכון לעשותו יהיה לפקח על זה הדבר, לבקש עצה ותחבולה, לסבול את טפשותו [של המפריע] ולפתות לבו בדברים רכים, כל א' לפי דרכו ושכלו, ובזאת יסד המוסר ביתד נאמן.

להתרגל בחכמה הזו, אשר דרכיה נחלקת לב': הראשון, להלהיב את הנפשות לטהר את המחשבה בלימודים הנשגבים הללו, ללמוד בפה מתלהב, במחשבה ברורה, בתיאור מפורט בהרחבה, ולקרב את הדבר עד אשר יתלהב הלב אם מעט אם הרבה, ויוכל לתת כח לאברים לפעול, להוציא לאור כל מעשה הטוב בשבילו, אם ברצון הלב, או בכפיה.

והשני הוא חכמת העולם, לראות את הנולד, לפקח מראש טרם יבואו נסיונות, להכין עצה איך לנהל את עצמו ואת אחרים, וכן איך להקטין את המעשה באופן שיוקל הנסיון, עד אשר תגדל היראה יותר מהתאוה. וזה כל האדם להגביר היראה ולהחליש את התאוה על ידי לימודי מוסר וחכמת בני האדם "חכמת העולם". לכן מה נהדר הוא, אם יהיה לנו נושא מסויים על מה יסוב זה הלימוד וההרגל במוסר ובחכמה, כדי לקרב את לבבות הציבור ללימוד המוסר, במוסר יתחיל הדבר, ועל ידי סבלנות יתחזק, ועל ידי "חכמת העולם" יעשה פרי [להשפיע על הלבבות להשתנות].

ובזאת, אם נהיה חזקים שלא לקפוץ לכעוס על חברינו, למה לבו סתום מלהבין מה טיבו של הלימוד הזה, באמרינו הלא גם בנו הטפשות גוברת בענינים רבים, בזאת נחקוק בלבינו ונרגיל את עצמינו במדת הסבלנות ובשפלות הרוח, שלא נתגאה על אחרים.

² הוא לשון הפסוק במשלי (כו כג), ועיי"ש בגר"א שזה לשון של חמימות. תכלית לימוד המוסר הוא התאחדות הידיעה עם האדם, ולכן צורת הלימוד לכתחילה הוא באופן שאחרי הלימוד והחזרה נגיע להתפעלות, והוא הפוך ממי שנכנס בדרך שכלית (עלי שור ח"ב קסו).

³ הציור הוא המפתח לאמונה, ציורים מעוררים ומחזקים את הכח והם המבססים את המחשבה. לכן כתב הרמב"ם כי האמונה זהו הציור הנכון והאמיתי וכו', דבר גדול הוא לצייר לעצמו כיצד היה נראה יציאת מצרים, קריעת ים סוף וכו' (עלי שור ח"א קד).

⁴ ד"מ, הלימוד בישיבה ולא ביחידות, ועוד כאלו דברים המרגילים להתנהגות נאותה מבלי להתנגש עם התנגדות היצר.

אור ישראל – מאיר המכתב

עמקות הרעיון הוא להכין עצה ותחבולה, איך לייסרו בדברים נכוחים⁵, לקרבו אל אבינו שבשמים, תוסיף תת כח לעצמינו, להתעורר ליסר את עצמינו בענינים רבים, לקרב נפשותינו אל עבודה אשר נבראנו לזה לטוב לנו:

וביותר כאשר נספר מלאכתנו לגברים, להיות כל אחד שורר בענינו המסוגל. זה ייסרהו בלשון לימודים, וזה יקרבהו בפנים המאירות, זה יחזקהו בהתלהבות לבבו הטהור, וזה יאסרהו בתחבולותיו הצודקים ובחכמה הנדרשה, מה נורא ההרגל הזה להקים כל לימוד וכל מדה נכונה לסלק נסיונות רבות המתרגשות על האדם, עניני פיקוח נפשות וכדומה, אשר בפתע פתאום ירשע האדם למכביר ובאין תקומה ח"ו.

אכן אם נרגיל עצמינו להיות ענינינו נפעלים על ידי רבים, איש כפי דרכו וענינו, מה נקל להקים כל דבר ביגיעה מועמת ובהוצאה קטנה, להחיות נפשות רבות, ולקיים עולם מלא, חכמת העולם להקל הנסיון ולהקטין הדבר, עד אשר תגבר היראה, צריכה ביאור רחב בדמיונות רבות, לא נמצא ענינם בספרי המוסר, כן איש איש בתבונתו ידלנה, אם תתנו לב נסיון לזה, בל"ג אי"ש עוד נדבר מזה:

עמקות הרעיון הוא להכין עצה ותחבולה, איך להוכיחו בדברים שניכרת אמיתתם על מנת לקרבו אל אבינו שבשמים, ובכך להוסיף כח לעצמינו, להתעורר לייסר את עצמינו בענינים רבים, לקרב את נפשותינו אל העבודה אשר בשבילה נבראנו, כדי להטיב לנו.

וביותר [יועיל הדבר] כאשר נפרט את עסק המלאכה הזו לפי סוגי האנשים, להיות כל אחד שולט בענין שמסוגל לו [בתוכחות למתרפים]. זה ייסרהו בדברי הגיון, וזה יקרבהו בפנים מאירות, זה יחזקהו בהתלהבות לבבו הטהור, וזה ימשוך אותו בתחבולותיו המתאימים ובחכמה הנדרשת לשם כך. כמה חיוני הוא ההרגל הזה, להעמיד כל לימוד וכל מדה נכונה לבל ימוט, בכדי למנוע מראש את הנסיונות הרבים הבאים על האדם, עניני פיקוח נפש וכדומה, אשר בפתע פתאום ירשע האדם מאד באין מקום לחזור לעצמו ח"ו.

אכן, אם נרגיל את עצמינו שיהיו ענינינו נפעלים על ידי אנשים רבים, כל אחד מהם כפי דרכו וענינו, מה נקל יהיה להעמיד כל דבר במעט מאמץ ובהוצאה קטנה, [ועל ידי כך] להחיות נפשות רבות, ולקיים עולם מלא.

חכמת העולם בכדי להקל על הנסיון ולהקטין את הדבר, עד אשר תתגבר היראה, צריכה ביאור רחב עם משלים רבים אשר לא נמצא ענינם בספרי המוסר, [אלא] כל א' צריך לעשות את זה בתבונתו הפרטית, אם תשקיע את לבך לזה. בלב ונפש, אם ירצה ה' עוד נדבר מזה.

ג.

ידידי! הנה אנכי חשבתי למשפט, כי דברי הראשונים יספיקו למדי לעורר לבבכם אל חיזוק לימוד הלזה הוא לימוד המוסרי, אשר לא ככל הלימודים לימוד המוסרי הלזה, אין לך לימוד אשר יקיף חיובו על כל הנפשות, הנשים פטורות מתלמוד תורה, קשי יום וחסרי דעת במצוקות רעות ח"ו יש מקום הרבה לפוטרים, איש איש לפי ענינו ישולל מחיובם, לא ראי זה כראי זה, כל אשר ירחיב לאדם, כן יגדל החיוב וכן ירבה:

לא כן לימוד הלזה הוא חיוב מוקף לכל הנפשות אחת לא נעדר, כי המלחמה פרושה על כל החיים המדברים, היא מלחמת היצר ותחבולותיו, תאוות האדם ועלילותיו⁶, אשר המה ילכדוהו במכמריהם, לבל יהי לו תקומה ח"ו, אשר כמעט קמץ יפשע

ידידי! הנה אני חשבתי לדבר ברור, כי דברי הראשונים [מכתבי הקודמים] יספיקו כדי לעורר את לבבכם אל חיזוק הזה, הרי הוא לימוד המוסר, אשר לא ככל הלימודים הוא לימוד זה של המוסר. אין לך לימוד אשר יקיף חיובו על כל הנפשות. הנשים פטורות מתלמוד תורה, קשי יום וחסרי דעת מרוב מצוקות רעות ח"ו יש מקום הרבה לפוטרים, איש איש לפי ענינו ימצא מקום ליפטר מחיובם, כל א' וסיבתו הוא. אמנם ככל אשר יעשיר האדם, כן יגדל חיובו בלימוד התורה.

לא כן הלימוד הזה, הוא חיוב המקיף את כל הנפשות, אף אחד אינו יוצא מזה הכלל, כי המלחמה פרושה על כל בני האדם, הרי היא מלחמת היצר ותחבולותיו. תאוות האדם ושקריו, אשר המה יתפשוהו ברשתם באופן שלא תהיה לאדם דרך לחזור לצדקותו ח"ו, אשר תוך זמן קצר יפשע

⁵ משלי ח ט. עי' אבן עזרא שפי' שזה לשון של אמת, אמנם הגר"א פי' (משלי כד כו) שהוא מלשון תוכחה.

⁶ עי' לעיל מכתב א' שכתב רבינו חילוק בין ההתגברות על התאוה לבין סתם מלחמת היצר.

אור ישראל – מאיר המכתב

האדם למרבה באין מעצור לרוחו, להוציא כל מפעל רע ונתעב לעיני השמש⁷, אוי! מה נעשה ליום פקודה, כי יפקוד ד' המשפט על כל החיים, מעשה האדם ותחבולותיו, במה נאזר עוון ותעצומות, לעמוד נגד המלחמה החזקה הלזו, אם לא בלימוד הלזה לימוד המוסרי, לזכך מעט הרעיון, להלהיב מה הלב, ולתת אחריתנו על לבינו, למען להיות לנו לאור מאיר, אשר האברים החיצונים לאורם יהלכו, ובנבורתם יעשו מלחמתם למען האמת והצדק, כי זה כל פרי מגמתנו, רק על האברים החיצונים לשומרם מכל נגע רע ומחלה, הן במדות והן בדינים, אשר לא יאוסרו כי אם בחזקה ובהרגל רב:

אכן מי יאסרם, מי יכבשם, מי יזרום לכל טוב ומועיל, אם לא לימוד המוסרי, לשבר הלב ולטהרה מעט מזהמתה, לעורר את הדעה הנכונה למלחמה הזו, הרי היא כבישת האברים בחזקה, להשמר מכל נגע וחלי רע, ובזאת כל אשר יצר להאדם עוד תרבה עליו המלחמה, ויוגדל החיוב בלימוד המוסרי הלזה, והן עתה הימים לא טובים, המלחמה מתגברת, כן גדלה החיוב:

והנה כאשר לקחה אוני, נרפים אתם נרפים בזה, לזאת אמרתי הלא חכמת המוסר, היא רק הרחבת הדברים הפשוטים והנגלים⁸, וזאת אין טוב רק להרחיב מה הדבור בענין המכתב הראשון:

כאשר נשקף על רצוננו ומאוינו⁹, העולה על כל היא תאות החיים המדומים הלזה, הרצון הלזה תקוע בעומק לבינו יתד נאמן¹⁰, וכל אשר לנו נתן ניתן בעד נפשנו¹¹, מסופקים אנחנו לא נדע עת אחריתנו¹², אין לנו להשען בזה אלא על אבינו שבשמים, הרוצה לחיותנו למען נעבוד אותו

האדם פעמים רבות ללא שום מעצור, להוציא לפועל כל מעשה רע ונתעב בפרהסיא. אוי! מה נעשה ליום הדין, כי ידון ה' את המשפט על כל החיים, מעשה האדם ותחבולותיו, איך נתחזק בכח, ללהתגבר במלחמה החזקה הזו, אם לא על ידי הלימוד הזה, לימוד המוסר, לזכך את המחשבה מעט, להלהיב את הלב במקצת, ולשים לב לאחריתנו, כדי להיות לנו לאור מאיר, אשר האברים החיצוניים ילכו לאורם, ובגבורתם יעשו מלחמתם למען האמת והצדק, כי זהו כל פרי רצוננו, רק על האברים החיצוניים לשומרם מכל פגם, הן במדות והן בקיום המצוות, אשר לא יהיו תחת שליטה כי אם על ידי יד חזקה והרגל רב.

אבל מי ישלט [על האיברים], מי יכבוש אותם, מי יזרום לכל טוב ומועיל אם לא לימוד המוסר, לשבור את הלב ולטהרה מעט מזהמתה, לעורר את הדעה הנכונה למלחמה הזו, הרי היא כבישת האברים בחזקה, ההישמרות מכל נגע וחולי רע. ומפני כן כל אשר יצר לאדם מצד נגעי מידותיו עוד תרבה עליו המלחמה, וממילא יגדל החיוב בלימוד זה של המוסר. והן עתה [התקופה אינה תקופה של הארת פנים וסייעתא דשמיא], והמלחמה מתגברת [יותר ויותר], וממילא גדל החיוב [יותר ויותר].

והנה כאשר הגיעה אלי השמועה כי אתם מתרפים בדבר זה, לזאת אמרתי הלא חכמת המוסר אינה אלא הרחבת הדברים הפשוטים והנגלים, וממילא נראה כי אין טוב אלא להרחיב את הדבור קצת בענין המכתב הראשון ששלחתי אליכם.

כאשר נשקף על רצונותינו, הרי שהגדולה שבהם היא תאות החיים המדומים הללו [של העולם הזה]. הרצון הזה תקוע בעומק לבינו [כ]יתד חזק, ואנחנו מוכנים לתת את כל אשר לנו בעד חיינו אלה. [אמנם] אנחנו מסופקים מתי נמות, ובדבר זה אין לנו אפשרות להשען כי אם על אבינו

⁷ היינו משום שטבע האדם הוא שבעד דבר קטן ופגיעה קלה במדותיו מסוגל הוא להגיע עד לידי רשעות היותר גדולה שיכולה להיות (אור יחזקאל פו).

⁸ עי' הקד' מס"י: החיבור הזה לא חברתיו ללמד לבני האדם את אשר לא ידעו, אלא להזכירם את הידוע להם כבר ומפורסם אצלם פירסום גדול. כי לא תמצא ברוב דברי, אלא דברים שרוב בני האדם יודעים אותם ולא מסתפקים בהם כלל, אלא שכפי רוב פרסומם וכנגד מה שאמתתם גלויה לכל, כך ההעלם מהם מצוי מאד והשכחה רבה.

⁹ עיין במצודת ציון על תהלים (קמ ט) ש"מאוי" הוא לשון של תאוה וחשק.

¹⁰ רצון ותאות החיים המדומים תקוע עמוק בלבנו, ואף שעובד לשם עולם הבא מ"מ התאוה התקועה בנקודת הבל אינה אלא תאות חיים מדומים ועבודה קשה מאד חייב אדם להתיגע כדי לעקור מלבבו יתד זה ורק ע"י הגברת כוחות מנוגדים לכך יעקר את התאוה הזה (אור יחזקאל אלול עמ' רע).

אור ישראל – מאיר המכתב

באמת ובאמונה, ואם¹¹ לקיבול שכרינו בעולם ההבלי הלזה, אם לא מצאנו חן בעיניו¹².

ועתה אם נחפש מצבינו רחוקים אנחנו מאוד ממרכז החיים, עבודתינו לא לה' היא, רוב העתים בחשיכה נהלך¹³, למלאות בטננו, לרוות תאוותינו השפלים והנבזים¹⁴, ונוסף לזה בחטאים ופשעים למעלה ראש, המעט אשר נצדקנו שבורים המה כשברי נבל¹⁵, בלי ראות ובלי דעת דרך הנכון והישר¹⁶:

ולזאת אין נחת מוצא לה' ית' מחיותינו, כי הכל הולך אחר הרוב¹⁷, ואם לקבל שכר מעט צדקותינו, כדי בזיון וקצף¹⁸, מי יודע מעמדינו בזה, אולי עונותינו עלתה יותר מידי צדקותינו, כי חסרונותינו בתאוות המדומות אשר יחסר לנו, הוא נובע רק מרגשת הפצת רצוננו, ואם נשובה אחר על כמה מדרגות פחותות מאתנו¹⁸, מי יודע אם לא עלה הרבה יותר מדאי על כל צדקותינו, וכל חיותינו הוא רחמי שמים, ובנס אנחנו עומדים¹⁹, ואולי לאו כל יומא מתרחש ניסא²⁰, ולזאת אם נעמיק בדבר הרבה בהתבוננת רב, אשר בכל רגע מאן דלא יליף קטלא חייב (אבות פ"א מ"ג), ואין לך שעה שאין המות עומד ח"ו לנגד

שבשמים הרוצה להחיותינו כדי שנעבוד אותו באמת ובנאמנות, או כדי לקבל את שכרינו בעולם ההבל הזה, אם לא מצאנו חן בעיניו.

ועתה אם נעיין במצבינו, הרי שנמצא כי אנו רחוקים מאוד ממרכז החיים, עבודתינו איננה לשם שמים, ברוב העתים אנחנו הולכים בחשך ככוונה למלאות את בטננו, להרוות את תאוותינו השפלים והנבזים, ולא עוד אלא אנו מלאים בחטאים, מצוותינו המועטות חסירות השלמות ביותר, וכל זה נעשה בלי התבוננות וידיעה מהו הדרך הנכון והישר.

ולכן אין ה' ית' מוצא נחת מחיינו, כי הכל הולך אחר הרוב, ואם נקבל שכר על מעט מצוותינו, יש בזה הרבה בזיון, מי יודע מעמדינו בנעיין²¹ זה, אולי נמצאו עוונותינו רבים מצדקותינו, חסרונותינו בתאוות לדברים שאנו מדמים כי המה חסרים לנו נובעות רק מהרגשת החשק של כח רצוננו, ואפילו אם נתבונן באלה שיש להם עולם הזה הרבה פחות מאתנו, מי יודע אם לא קבלנו כבר יותר מדאי על כל צדקותינו, וכל חיותינו הוא בזכות רחמי שמים בלבד, ובנס אנחנו עומדים, ואולי לא כל יום קורה נס? ולכן, אם נעמיק בדבר הרבה בהתבוננות רבה, דבר זה שבכל רגע מי שאינו לומד [תורה] חייב מיתה, וממילא אין לך שעה שאין המות עומד ח"ו לנגד עינינו, במה נמצא תרופה לתאוותינו זו הרי

¹¹ או (עלי שור ח"ב תרעט).

¹² אפשר והאדם אוכל פרי מעשיו מעשי המצוות אשר עשה בחייו על ידי הנאות העולם הזה שלקח במשך ימי חייו, שכן אם לא מצאנו חן בעיניו, עבודתינו לא לה' היא, אלא למלאות בטנינו אוכלים אנו פרי עמלינו בחיינו (אור יחזקאל אלול ח).

¹³ גם מה שאנו עושים במשך היום הכל בחושך רוחני (שפתי חיים מועדים ח"א שכו).

¹⁴ כל מעשינו על פי יצר הרע שלו (שפתי חיים מועדים ח"א שכו).

¹⁵ עי' לשון רד"ק על ישעיה (ל יד), ז"ל: יהיה זה השבר כמו שישבור כלי היוצר בלי חמלה שאין בדעתו להשאיר ממנה [מאומה].

נוקבת הגדרת הגר"ס את מצבנו, שרחקנו ממרכז החיים הרוחניים וכל מאויינו ושאיפתנו הם רק תאוות גשמיות ולכן איבדנו את כל ההרגשים הרוחניים. ולכן אף הדברים הברורים היודעים לכל אינם תופשים את לבבנו ומחובתנו להשריש מחדש את היסודות ואת ההרגשה ברצון החיים הרוחניים כי מבלעדי השרשה המחודשת אין לנו הרגש כלל (אור יחזקאל אלול רנט).

¹⁶ הסיבה לכך כי אין מחשבה והתבוננות כיצד יש לקיים את המצוות והתורה והתפילה (שפתי חיים מועדים ח"א שכו).

זה אף לאנשים צדיקים וישרים שיתכן שאף מעשים טובים נובעים מכח תאות החיים המדומים ורק כאשר יחוש נשיאות עול וקבלת מלכות שמים יוכל לדחות את התאוות הללו, והדרך לכך היא הגברת יראת שמים (אור יחזקאל אלול רעא).

¹⁷ עי' אבות (פ"ג מט"ו) הכל צפוי, והרשות נתונה, ובטוב העולם נדון. והכל לפי רב המעשה, וברש"י: לפי רוב מעשיו של אדם הוא נדון אם רוב זכיות זכאי ואם רוב עונות חייב.

¹⁸ אם נרד אפילו לרמת חיים הרבה יותר נמוכה מזו שלנו (עלי שור ח"ב תרעט).

¹⁹ מצד עבודתנו איננו ראויים לחיות, מעט עבודה מול רוב עסק בתאוות אפשרות שניה שהקב"ה משאיר אותנו בחיים הוא לשלם לנו שכר מצוותינו בעולם הזה אך מי יודע אם לא קבלנו כבר מטוב עולם הזה הרבה יותר ממה שמגיע לנו, נדמה לנו שאנו חיים בצמצום אבל זה רק מפני שיש לנו השגה גדולה מאד בתענוגי החיים, אלא למה אנו חיים זה נס ורחמי שמים, ורק אפשר לחיות בזכות הוא על ידי למסור עצמנו לציבור (עלי שור ח"ב תרעט).

אור ישראל – מאיר המכתב

עינינו – במה נמצא תרופה לתאונתנו הלזו היא תאונות החיים, הבוררת בקרבנו כאשר בוערת לעורר רחמי שמים, אם לא שנמסור עצמינו לצבור אם מעט ואם הרבה, ואל כביר לא ימאס²⁰ ובצלם נחיה, ובזכותם נעמוד לאורך ימים:

ומה נעשה כי דלים אנחנו, מוצא לכסף אין להחזיק התורה ולומדיה – ולזאת נחפש דברים לחזק ידים רפות, לעוררם בדעת ובתבונה אל הלימוד המוסרי, המעותרת לכל מרפא לחולי הנפש, ללמוד וללמד לשמור ולעשות ככל האמור בה, למען תהיה תקוה טובה לאחריתנו, כי כל אשר יחבר אל החיים יש בטחון, אם במוסרי יהלך להתהפך מרע לטוב, ולהוציא יקר מזולל (ירמיה טו יט), וד' הטוב יחזק לבבינו, אם נהי' ממזכי הרבים אשר אין חטא בא על ידם.

ענה נתבונן בעין חודרת, היתכן שאדם ילך ללא רגלים, ויסתכל ללא עינים? כן לא תתקיים התורה והעבודה לאדם החולה בחולי היצר, אם לא על ידי לימוד המוסר.

ענה נתבונן בעין חודרת, היתכן שאדם ילך ללא רגלים, ויסתכל ללא עינים? כן לא תתקיים התורה והעבודה לאדם החולה בחולי היצר, אם לא על ידי לימוד המוסר.

ענה נתבונן בעין חודרת, היתכן שאדם ילך ללא רגלים, ויסתכל ללא עינים? כן לא תתקיים התורה והעבודה לאדם החולה בחולי היצר, אם לא על ידי לימוד המוסר.

ענה נתבונן בעין חודרת, היתכן שאדם ילך ללא רגלים, ויסתכל ללא עינים? כן לא תתקיים התורה והעבודה לאדם החולה בחולי היצר, אם לא על ידי לימוד המוסר.

ענה נתבונן בעין חודרת, היתכן שאדם ילך ללא רגלים, ויסתכל ללא עינים? כן לא תתקיים התורה והעבודה לאדם החולה בחולי היצר, אם לא על ידי לימוד המוסר.

ענה נתבונן בעין חודרת, היתכן שאדם ילך ללא רגלים, ויסתכל ללא עינים? כן לא תתקיים התורה והעבודה לאדם החולה בחולי היצר, אם לא על ידי לימוד המוסר.

²⁰ עי' יומא (פז ע"א) כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו וכל המחטיא את הרבים כמעט אין מספיקין בידו לעשות תשובה כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו מאי טעמא כדי שלא יהא הוא בגיהנם ותלמידיו בגן עדן שנאמר כי לא תעזב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת.

²¹ בלי הרגש אי אפשר לחשוב ע"ד ענין התשובה כמובן, כמה רחוק הוא האדם מהכרה ומידיעת עצמו בלי לימוד המוסר (אור יחזקאל מכתבים עמוד קלד). ללא לימוד המוסר כמעט אין מקום לעבודת ה' (אור יחזקאל מדות רפו).

²² ללא חיפוש וחקירה לא ידע האדם מזאת (אור יחזקאל אלו קכד).

²³ אנו איננו מרגישים בכל זאת הלא ודאי כי בתרדימה אנו שרויים ונתבטלה הרגשינו ולכן איננו יודעים כלל מצבינו הרוחני (אור יחזקאל אלו קלא).

²⁴ מלשון סוכה המסככת על הנמצא תחתיה כן התאווה והכבוד מסככים על האדם וכל מטרתו וחיפושו בעולם להשיג תאוה וכבוד שהיינו העולם הזה (אור יחזקאל מדות נח).

²⁵ ונוראות הדברים למתבונן שהרי כותב זאת הגר"ס הצדיק הקדוש והחסיד והטהור וכנראה מלשונו הטהור שכולל אף את עצמו בכל זאת שהרי כותב חולים אנחנו התאוה והכבוד יסובבנו וכו' ואם כן מה נענה אנן יתמי דיתמי (אור יחזקאל מדות נח).

אור ישראל – מאיר המכתב

לזאת נלמד ממנו ונקח לנו את דרכיו למדריך, להחזיק במוסר ולא נרפא, לגדלו ולהאדירו [ממנו], לגדלו [את הלימוד המוסר] ולהאדירו להלבישו במלבושי התאווה המדומה למען ישלום בו השלא לשמה²⁶, אשר ממנה יבא הלשמה הצרופה, וכל אשר יכבד ענינו, אות היא כי לא דבר רק הוא יי לחיותינו כיום הזה, למען נלמד עצמנו לכבוש תאוותינו, ולאהבת ריעינו להטותם אל דרכי ד' ותורתו, בצדק משפט ומשרים וכל מדה יקרה, ובזה נמצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואנשים²⁷:

אתם רעי חנוני נאכה בזאת, להודיעני מי ומי ההולכים לתומם²⁸, ומי המה הנרפים. ידים דו"ש וטובתם:
ד.

אתם ידידי! הנני בא למלאות הבטחתי מכבר²⁷. להרחיב הדבור בחכמת העולם מילי דעלמא הנצרכים לחכמת המוסר. ובלעדה תכבד העבודה לא נודע שחרה.

כי תחלואי הנפש. התאווה והטעות המה בעוכרי. התאווה בוערת והנטיה דולקת. לטהר את השריזי אשר טמא טמא יקרא²⁸. בעת מצואי לתת דין וחשבון על פרי מעללי איש. לשלם לאיש כדרכו. וכגמול ידיו יעשה לו. כי הגם שהתורה מסורה לבני אדם. לחתוך ענינה כפי מטרת שכל אנושי. לא נכבשה היא לעשות בה כחפצינו ע"פ תהלוכות רצונינו²⁹. פיגול הוא לא ירצה³⁰. להשיב תשובה לשואלינו צדק ולשפטינו משרים³⁰:

לזאת מה נואלנו³¹ בכל דרכינו. מי יורנו דרך הישרה. התאווה והכבוד הקנאה³¹ והנצחון³¹.

לזאת נלמד ממנו ונקח לנו את דרכיו למדריך, להחזיק במוסר ולא נרפה [ידינו ממנו], לגדלו [את הלימוד המוסר] ולהאדירו להלבישו במלבושי התאווה המדומה למען ישלום בו השלא לשמה²⁶, אשר ממנה תבא ה"לשמה" הטהורה, וכל אשר יהיה ענינו קשה סימן הוא על כך שאינו דבר רק הוא, והוא אשר יחיה אותנו, למען אשר נלמד את עצמנו לכבוש תאוותינו, ולאהבת חברנו, ולהטותם אל דרכי ה' ותורתו, בצדק משפט ומשרים וכל מדה יקרה, ובזה נמצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואנשים.

אתם חברי בבקשה חוסו עלי בזאת, להודיעני מי ומי ההולכים כבדרכי השלמות, ומי המה המתרפים. ידים דורש שלום וטובתם.

אתם ידידי! הנני בא למלאות את אשר הבטחתי זה מכבר. להרחיב את הדיבור בענין "חכמת העולם", ענייני מילי דעלמא הנצרכים לחכמת המוסר. ובלעדיה תכבד העבודה, שכן לא נודע אופן התחלתה.

שהרי מחלות הנפש, הרי הן התאווה והטעות המה נקודות התורפה של העבודה. התאווה והנטיה²⁸ הטבעית בוערת על מנת לטהר את השריז אשר טומאתו כמו תכריז על עצמה בעת מיתתו של האדם, בהגיע הזמן לתת דין וחשבון על תוצאות מעשיו, לשלם לאיש כדרכו, וכתמורת מעשיו יקבל. שכן אע"פ שהתורה מסורה לבני אדם, לפסוק את ההלכה כפי השכל אנושי, היא לא רכושנו הפרטי לעשות בה כחפצינו ע"פ רצונינו, [מי שעושה כך הרי הוא כמו קרבן פיגול, לא ירצה. להשיב תשובה לשואלינו צדק ולשפטינו משרים. לזאת, כמה טפשים אנחנו בכל דרכינו, מי יורנו את הדרך הישרה. התאווה והכבוד

²⁶ עכ"ז צריכים למצוא עצה לעבודה המוסרית שלא תביא לידי גאווה (עלי שור ח"ב קפח).

²⁷ עי' אגרת ב'.

²⁸ נראה שהתאווה היא היצר שאומר לעבור על עבירה, והנטיה היא היצר שאומר שזה לא עבירה.

²⁹ לא בשמים היא – אנו חייבים לפסוק הלכה כפי שכלנו אבל התורה נמסרה רק לשכל השופט בלי נגיעות איננה כבושה אצלנו שנוכל לעשות בה כפי העולה על השכל המשוחד מנגיעות (עלי שור ח"א דף קלב). זה שייך לאגדתא יותר מהלכה, שבאגדתא רצו לכסות, ועי' לקמן סי' כט (עי' עלי שור ח"ב קג). ועי' לקמן בשמועות על הגר"ס בשם דעת תורה ח"ג ריד.

³⁰ אחרי כי ידוע שהתורה אינה פסוקה מן השמים ורק נמסרה לחכמי הדור דיירי ארץ בקביעת מועדים בכריתות ומיתות ב"ד הכל כאשר נראה לב"ד של מטה וע"י נפסק הדין בשמים להלכה למעשה ואין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, ואם כן הלא צריך הדיין להשלים עצמו במדות תחילה ואז לא יהיה משוחד ואז אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות כי יש לו עינים לראות משא"כ אם לא השלים עצמו במדות אז אינו ראוי להיות דיין אף אם פעם א' מכוון אל האמת אין תורתו תורה כלל (חכמה ומוסר ח"א כז).

³¹ עי' מש"כ בגמ' ברכות יז ע"א, שכל טוב לכל עושיהם לעושים לא נאמר אלא לעושיהם לעושים לשמה ולא לעושים שלא לשמה וכל העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא. פי' רש"י

אור ישראל – מאיר המכתב

פורשות כנפיהם בכל כלי מוחותינו. ובכל מוסדי שכלינו. אכן היראה על הכל שולמת. על התאווה אשר תאסריה בחיל ידה. לבל תעבור גבוליה רק להשתמש ההכרחי המותרת. ובהנטיה תזרוק חציה על פני האדם. להפחידו בכל דבריו להסתכל אנה ואנה. עד אשר ממילא יזרה את המוץ וברוח ידפנו.

אולם אם אל היראה נשים פנינו. להיות ליסוד מוסד ולאבן בוחן בכל מפעלינו. לא נמפל לה ד"א. הלא מרחוק תעמוד עבודתנו. כי ראינו אם לא שמענו והנסיון יורה. כי מה מאוד תכבד על האדם שנקבע בלבבו יתד נאמן. להיות יראת ד' פרושה על עקשת ערפו הקשה. ואם יעמול בה די סיפוקו. עוד לא תשוטט ברעיונו אף אפס קצהו לעומת התאווה הגוברת ומה תוכל תת כחה לעומת הנטיה המבלבלת ורוקדת בנו. וכשחוק הוא להקים כל מזימתה:

לזאת כל עומת שיעמול האדם להשים האמת לנגד עינינו. והתמימות³² נר לרגלינו. להעמיק בה לבלי נהיה נבוכים לחפש תמיד אחר מעשינו ופרי עשתנותינו. עד אשר גלה לפנינו מורשי לבבינו³³. עד אשר נבוש ונכלם להחליף שקר באמת. ולהלבישה מכסה הצדק במוסדי הפשע. להלוך כעור באפילה אשר לא ידע במה יכשל³⁴. כן נכון הדבר להעמיק התבונה בתהלוכות התבל אשר במרמה יהלכו. ופרי כל אנושי לצודד נפשות בחרמו. איש איש לפי דרכו. הכסיל בפעמוני הסכלות יתן זהב תמורתה. המתאווה למאכל ומשתה יצודד במכמרתו. ולכל אשר יחפוץ יטנול³⁵ בחנפי לעני מעונ³⁵. החפץ בכבוד המדומה. חפצו היא רשתו. והחנופה תלכדנו להעניק לכל איש מנמת חפצו. את אשר יהי לאל ידיו לעשות. כן כל אנוש בדרכו ילכד. ואל תבונת

הקנאה והנצחון משתלטים על כל חלק ממוחינו, ועל כל יסודות שכלינו. אמנם יש ליראה את הכח לשלוט על הכל: על התאווה אשר היא תקשור בכחה, שלא תעבור את גבוליה, כך שלא תשתמש כי אם בהכרחי המותר. על הנטיה תשתלט היראה על ידי שתזרוק את חציה על פני האדם, להפחידו בכל ענייניו, להכריחו להסתכל אנה ואנה [לחפש את הנגיעות שלו], עד אשר ממילא יזרה את המוץ וברוח ידפנו [ידע להפריד את הרע לעצמו, והרוח יזרוק אותו].

אמנם אם נפנה אל היראה, שיהיה ליסוד מוסד ולאבן בוחנת על כל מעשינו, ולא נצורף ליראה דבר אחר, עבודתנו תהיה רחוקה [מהמטרה הנרצית]. כי ראינו, ושמענו וכן הנסיון יורה, כי מאוד יכבד על האדם שנקבע בלבבו להיות יראת ד' פרושה על עקשנותו, ואפילו אם יעמול בה מספיק, עדיין לא תשלוט היראה ברעיונו אפילו כדי אפס קצהו לעומת התאווה הגוברת, ומה תוכל היראה לתת מכחה לעומת הנטיה המבלבלת אותנו, וכשחוק הוא להקים כל מזימתה.

לכן כנגד כל מה שיעמול האדם לשים את האמת לנגד עיניו ואת התמימות נר לרגליו להעמיק בה כדי שלא נהיה אבודים לחקור תמיד אחר מעשינו ופרי מחשבותינו, עד אשר יתגלו לפנינו מאוויי לבבינו. עד אשר נבוש להחליף שקר באמת, ולהלביש את יסודות הרשע בכיסוי הצדק, ללכת כעור באפילה אשר לא ידע במה יכשל.

כן נכון הדבר להעמיק ולהתבונן בתהלוכות העולם, אשר הולכים הנטיות והפיתויים תמיד במרמה. ושאיפת כל א' מהם לצוד נפשות ברשתו, איש איש לפי דרכו. הריקנות תלכדנו בפעמוני הריקנות, בהראותו לאדם כי יש רווח ממוני בדבר. המתאווה למאכל ומשתה יצודד ברשתו שלו עצמו ולכל אשר יחפוץ יטנו, על ידי שתחניפנו תאות האכילה. החפץ בכבוד המדומה, רצונו היא עצמה היא רשת שלו עצמו ללכדו, והחנופה תלכדנו בהעניקה

העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא - פירוש שאינו לומד כדי לקיים אלא לקנטר, דבפרק מקום שנהגו (דף נ ע"ב) אמרינן רבא רמי, כתיב עד שמים חסדך וכתוב מעל השמים, כאן בעוסק שלא לשמה כו', והתם איירי במקיים כדי שיכבדוהו, וכן משמע בירושלמי דפירקין. ועי' לקמן אגרת ו' מש"כ רבינו בעניין לשמה.

³² היינו היפך הנטיה.

³³ עי' פי' הגר"א על משלי (יד לג) שהלב הוא כלי למח.

³⁴ עי' מסילת ישרים פרק ב: הנה ענין הזהירות הוא שיהיה האדם נזהר במעשיו ובעניניו, כלומר, מתבונן ומפקח על מעשיו ודרכיו, הטובים הם אם לא, לבלתי עזוב נפשו לסכנת האבדון חס וחלילה ולא ילך במהלך הרגלו כעור באפלה. והנה זה דבר שהשכל יחייבהו ודאי.

³⁵ תהלים (לה טז) ופי' רש"י, אכילה ושתייה שמחניפין.

אור ישראל – מאיר המכתב

נפשו יצפנו הרמאים³⁶. לידע ולהבין במה יאסר לפניהם למלאות די הפצם. הן אלה קצות דרכם³⁷. ומי יכלכל כל נתיבותיהם תקצר היריעה מהכיל:

גם זאת תכונת האדם בעסקי התבל. להתחכם להיות רואה את הנולד בכל עניינו. לראות לתקן כל דבר שרם יבא הרעה כפי אשר יהי בכחו – עסקי התבל המה ילמדו את האדם עניניה ותהלוכותיה. ואיש איש לפי טבעו המסוגלת כן תקום בידו חכמתה. והמכשלה תחת יד האדם³⁸. ואם לא יתן מקום לשמותו כן תגדל חכמתו. וההרגל והנסיון בכל דבר מושלת.

ולזאת אם התמימות תהיה חזקה לבל ימוטו רגלינו. מה טוב אם נשתמש בדרכי ד' באלו הדברים. להתחכם לידע טבעי נפשינו במה נוכל להיות נצודים³⁷ להטות לבבינו אל עבודת הקדש. להקל הנסיון. והיראה תתן עוז ותעצמות. והאחד יחזק חבירו. חכמת העולם³⁸ תקל המשא. והיראה תסעדנו. נירא ונפחד מכל פגע רע ועון. ולזאת מרחוק נברח ממצודה רעה:

קצר עימי להכיל מחשבותי. ובוזה תן לחכם ויחכם עוד³⁶. העסק בדרכי העבודה. המה ילמדו את האדם תהלוכותה. וביותר איש את רעהו ילמד – ואל התמימות ינהלנו ובמצודה יתפשנו. לא למען קנות כבוד. רק למען האמת והצדק. ואל תכונת נפשו לצפון להטות את לבבו אל היראה והתורה! והמכשלה³⁹ תהי נר מאיר לעמוד על האמת. אז יבקע כשחרטא צדקינו. אם נשוטה נא על פני התבל להבין פניות האדם ושקרותו. אשר ברור בעליל יעמוד לפנינו. מצורף אל התמימות הקבועה. זאת בכחה לגרש כל דבר מוזר ומחשבה בלתי נכונה עם היראה העוזרת.

ולזאת סוף דבר להחזיק בדרכי המוסר. ולהעמיק ולהבין איך להשתמש בחכמת העולם. לחזק

לכל איש את מגמת חפצו, ככל אשר יהיה בידיו לעשות. כן כל אנוש בדרכו ילכד, ואל תכונת נפשו יארבו הרמאים [מפתי השקר של העולם הזה הלכדים את האדם בשקריהם], לידע ולהבין במה יאסר האדם לפניהם על ידי שיתמלא מאוויים. הן אלה קצות דרכם, ומי יוכל להתחקות אחריכל נתיבותיהם, תקצר היריעה מהכיל.

גם זאת תכונת האדם בעסקי העולם הזה, להתחכם לראות את הנולד בכל עניינו, לדאוג לתקן כל דבר שרם תבוא הרעה כפי אשר יהיה בכחו, עסקי העולם ילמדו את האדם את עניניה ותהלוכותיה. ואיש איש לפי טבעו ילמד את חכמתה. והמכשלה בעניינים אלו מצויה תחת יד שלטון האדם [לימנע מהם או עכ"פ ללמוד מהם לא לשוב על הטעות]. וככל שלא יתן מקום לשטותו [אם ירשה לטעויות למשול במעשי ידיו] כן תגדל חכמתו. שליטה בכל דבר באה מתוך ההרגל והנסיון.

אשר על כן, אם הסכמתינו תהיה חזקה לבל נימוט מה טוב אם נשתמש באלו הדברים בעבודת ה'. להתחכם להכיר את טבעי נפשינו במה נוכל להיות נוחים להתפתות להיות ניצודים [לעבודה באופן שלא נוכל להתחמק ממנה], להטות לבבינו אל עבודת הקדש, להקל על הנסיון, והיראה תתן כח, וכל אחד יחזק את חבירו. חכמת העולם תקל את המשא, והיראה תסייענו. נירא ונפחד מכל פגע רע ועון. ובכך נברח מהמצודות הרעות בעודם רחוקים מאיתנו.

אין בכח העט שלי לכתוב כל מה שיש במחשבותי, ובוזה תן לחכם ויחכם עוד. עצם העסק בדרכי העבודה, המה עצמם ילמדו את האדם את דרכיה. ויותר יועיל מכך, שכל א' ילמד את חבירו, ידריכנו אל השלמות, ולבסוף במלכודת יתפשנו. לא כדי לקנות כבוד, אלא רק למען האמת והצדק. ולתכונת נפשו יארוב בסתר להטות את לבבו אל היראה והתורה! וכל כשלון יהיה כנר המאירנו לעמוד על האמת, אז יבקע כאור השחר צדקינו. אם לסתובב בעולם להתבונן את אופני פניות האדם ושקריותו, אשר באופן ברור יעמדו לפנינו, בצירוף הסכמתנו החזקה. יש בזה כח לגרש כל דבר מוזר ומחשבה בלתי נכונה אם נצרף בתורת עזר וסיוע לכך את היראה. אשר על כן סוף דבר הוא כי יש להחזיק בדרכי המוסר, להעמיק ולהבין איך להשתמש בחכמת העולם ע"מ לחזק את

³⁶ ישעיה (ג ו). ועי' גמ' (גיטין מג ע"א): והמכשלה הזאת תחת ידך אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל.

³⁷ דהיינו להכיר את החסרונות שלנו ועל ידי החכמה הזאת לעשות הנסיון להיות יותר קל.
³⁸ יש להתייחס אל כל אדם כאילו אין לו בחירה וכאילו הוא מוכרח על ידי טבעו חינוכו והרגלו ונגיעותיו זה יסוד של חכמת העולם (עלי שור ח"א קנו).

³⁹ עי' לעיל הערה 36.

אור ישראל – מאיר המכתב

המוסר ולא להרוס ח"ו. ובאין תחבולות אין חכמה. ובאין לימוד אין חכמה מוצאת. ולצורך זה הלימוד יהיה צורך לקרב נפשות אל המוסר. וליסד בחכמת העולם עם היראה ותוקף ההסכמה.

ה.

אנחנו נבראים של ה' ית' המחכים לחסדו ומיחלים לרחמיו. במה נזכה [בדין] בעיני אדונינו, ובמה נמצא חן לפניו ית"ש, אם לא בהתדמות מעט בדרכיו. ולכן מכיוון שמדת טובו הפרושה על כל הנבראים ללא תנאי, רק רחמים פשוטים בלי שום התעוררות. כמו כן אנחנו מחוייבים להתחזק בלעזור לחלשים אפילו שאינם מבקשים זאת ואינם עושים דבר לעזור אותנו לכך. עכ"ו מה כוחנו [בכלל], עזרתנו דומה לכלום. הרע התפרץ בכל מקום, והרשעה גוברת, אין מנוס ואין מפלט, אם לא נכנס למחלת ע"מ להפך עצת המזיקים. ובהשכל נוציא לפועל את רצוננו לכבוש את הרשע במאסר של צדק, בכיבול המדות, ובהרחקת התאוות. והוא יסוד הדבר לבנות עליו כלי מצור. אכן מי יכין חומר ולבנים לבנותם, מי יוציא הדבר אל הפועל. אין אדם ישר, גם חסרים הם דעת ותבונה. ולכן אנו בורחים מן המערכה.

וכי אין יראים בישראל? מדוע רחוקה היא התרופה? על יראי ה' להתחזקו לכבוש את הרשע במצודת תאוותיו! ומה יעצרו? הם מוכנים לכל חפץ לבבם להקים את מחשבתם. וכי הגשמיות תמנעם, והאמנם הבושה תבלבלם. האמנם יראי ה' יקראו, אם כך המה דרכי התורה? הלא זה ראשית דבר ה' - שלא יבוש מהמלעיגים! ולסלק מעליו תאוות העולם והבליו. אמנם בדבר זה, התבונה והמוחש יתנגדו זה לזה.

ולזאת נבקש להשכין שלום ביניהם ונרדפה, לדעת מקור היראה, ומאין באה: אם מההרגל היומי, או מהלימוד בדעת ובהשכל. החוש יעיד כי דעת ותבונה אין לה לא מנוחה וגם לא חלק ביראת ה', ואפילו מרחוק אין לה מקום שם. ולזאת צדקו דברי החוש ולא כזכו. ואם כך לא תוסיף התבונה מאומה אם בענייני היראה היא אינה שולטת?

[והתשובה היא כין אכן כל א' מבין כי החוש הוא כלי המוכן לקבל את כל הצורות, ובשינוי הצורה ישתנה החוש. ואם ישתדל לחבר את התבונה ליראה, אזי גם החוש ישתנה, כעוזר וסומך.

⁴⁰ עי' רש"י ישעיה פרק נד פסוק טז: למעשהו - לצורך גומרו כל צורכו.
⁴¹ הג"ר אורי וייסבלום העיר אולי צ"ל באין, ול"נ שצ"ל "כעין".

אור ישראל – מאיר המכתב

ולזאת ראשית מעשינו לחזק ידיים רפות. לנהלם אל בית הספר לימוד המוסרי. בהשכל ודעת. בלב נכון. ובשפתים דולקים⁴². ולחזור מאמרי חז"ל המלהיבים לב האדם. איש איש די מחסורו אשר יחסר לוי⁴³. והיה אם יהי' ה' עמנו לבצע מעשינו. ויכלנו עמוד⁴³. ובזאת מה נכון הדבר לכל איש אשר קרבת ה' יחפצון⁴⁴. להיות שוקד על הדבר. להסיר ולבטל כל מונע ומעכב בתחבולות נכונות ומועילות⁴⁴:

אחת היא המרפא כל נגע ומחלה רעה. נגעי האברים והנפשות. אשר גם בהיות ההרגל עוזר ליראה ולתורה. בלעדי לימוד המוסרי. רחקה מאוד ממטרה הנרצית. המדות מקולקלות. מלחמת היצר אשר לזה באנו לעולם מאין תמצא⁴⁵. רק אל הרצון יפנו כוחותינו. ומה נאמר עתה אשר ההרגל מתנגד אל היראה. אם לא נפנה אל מזור המוסרי. אין מקום לעבודת ד'. וכמעט יאוש בדבר:

ובזאת רפואה קלה היא ופריה רב. מי האיש החפץ הייב⁴⁶ להיות ממזכי הרבים. אשר ככוכבים יזהירו⁴⁷. וצדקתם לעולם לא תמחה. לאור באור החיים⁴⁸. יחטוף המצוה הלזו בזמנה. כי מי יודע מה יולד יום⁴⁹. ואם לא עכשיו אימתי (אבות פ"א מ"ד). ובוזה נבנה גם אנחנו ללוטוש הרעיון לכבוש היצר ותאוותיו. והבא ללמד נמצא למד⁵⁰.

ראשית דבר להכיר מצפון אנוש. מגמתו חפצו ורצונו מה הוא. וכמה ירחק מן מטרת האמת אשר נברא. במה יאסור תאוותו. להטותו אל העבודה השלימה הלזו. יגיעת לימוד המוסרי. להיות ליסוד מוסד ללחום מלחמת הובה מלחמת היצר. אם בכפיית האברים. לעשות היפך הרצון. וגם בלמישת הרעיון. לכפות מעט הלב. אם בחזרת מאמרי חז"ל במתון ובעיון⁴⁵. ואם בהעמקת השכל בהרחבת הענינים. לפי נטית הטבע והרגלו. מה שגבו הענינים האלה. אשר חיובם מצודה על כל

ולכן תחילת מעשינו כדי לחזק ידיים רפות, הוא להביאם לבית המדרש של לימוד מוסר בהשכל ודעת, בלב [המוכן לקבל], ובשפתים בוערים בהתלהבות, ולחזור על מאמרי חז"ל המלהיבים את לב האדם. כל א' כפי חסרונו אשר חסר לו. ובעזרת ה' נעשה, ובכחנו לעמוד בזה. ובזאת כמה ראוי לכל איש אשר קרבת ה' יחפצון, להיות שוקד על הדבר, להסיר ולבטל כל מונע ומעכב בתחבולות נכונות ומועילות.

רפואה אחת יש לכל נגע ומחלה רעה, נגעי האברים והנפשות, אשר גם בהיות ההרגל [בתורה ומצות] עוזר ליראה ולתורה, [עכ"ז] מבלי לימוד המוסר, היא מאד רחוקה מהמטרה הנרצית. המדות מקולקלות, ושורש ההצלחה במלחמת היצר, אשר לשם כך באנו לעולם, נעלם מאתנו. ואנו מפנים את כחותינו רק לאשר רצוננו לעשות [לתיקון המידות]. ומה נאמר [לעשות] עתה, הרי ההרגל [באופן טבעי] מתנגד אל היראה, אם לא נפנה אל התרופה המוסרית, הרי שאין מקום לעבודת ה', וכמעט הדבר לאחר יאוש.

וממילא נמצא כי היא רפואה קלה, אשר פירותיה רבים. מי האיש החפץ חיים, להיות ממזכי הרבים, אשר ככוכבים יזהירו, וצדקתם לעולם לא תמחה, לאור באור החיים. צריכים לתפוס את המצוה הזו בעיתה, כי מי יודע מה יהיה מחר, ואם לא עכשיו אימתי. ועל ידי כך ניבנה גם אנחנו ללוטוש את הרעיון ולכבוש את היצר ותאוותיו, והבא ללמד נמצא למד:

ראשית דבר יש להכיר את נטיות האדם, ומה מגמתו חפצו ורצונו. וכמה רחוק הוא ממטרת האמת אשר לשמה נברא. וכן כמה ישים רסן לתאוותו כדי להטותו אל העבודה השלימה הזו. רק יגיעת לימוד המוסר, להפכו ליסוד מוסד בכדי ללחום מלחמת חובה [הרי היא] מלחמת היצר. אם ע"י כפיית האברים לעשות היפך הרצון, וכן ע"י ליטוש הרעיון לכפות מעט את הלב. אם בחזרת מאמרי חז"ל במתינות ובעיון. ואם בהעמקת השכל בהרחבת הענינים, לפי נטיית הטבע והרגלו. מה גבהו הענינים האלה, אשר חיובם מצודה בצורה להגן על

⁴² היינו חזרה תהיה בקול ובנגינה לעורר התרגשות והתפעלות (עלי שור ח"א צא).

⁴³ שמות (יח כג), ועיי"ש רש"י - וצוך אלהים ויכלת עמוד - המלך בגבורה אם יצוה אותך לעשות כך תוכל עמוד ואם יעכב על ידך לא תוכל לעמוד.

⁴⁴ כאן באה חכמת העולם להקל על העבודה הנ"ל מכתב ב'.

⁴⁵ זה אפילו בפסוקים ומאמרי רז"ל הידועים לשכל מכבר, וז"ל בשערי אור [הקדמת הגרי"ב לספר אור ישראל] (סי' ט אות ג): טוב לחזור מאמר מיראה ומוסר כמה פעמים וביחוד כאשר יגיע לאיזה מאמר חז"ל או שאר דברי מוסר אשר ירגיש בנפשו כי יתפעל מזה ויחזור לתוך חדרי לבבו יחזור וישנה עליו בהתפעלות כמה וכמה פעמים עד אשר יהיה חרות על לוח לבבו (שפתי חיים מועדים ח"ב שסו).

אור ישראל – מאיר המכתב

כל בני האדם, ללחום את מלחמתו. ובידו
הבחירה לכבוש את המלחמה, להטות
אבריו אל השלימות האמיתי.
אשר נשמת רוח חיים באפיו. ללחום מלחמתו.
ובידו הבחירה. לכבוש המלחמה להטות אבריו אל
השלימות האמיתי:

אור ישראל – מאיר המכתב

שמועות על מהגרי"ם מדברי גדולי המוסר.

האדם צריך להיות איש שהרבים צריכים לו. וזהו שאנו מתפללים "וכתבנו בספר החיים למענך אלהים חיים" פי' חיים, צרכי גבוה. דאל"כ יכול להיות שאוכל המצוה שקיים ב"ציממם" שאוכל, משא"כ אם חיי צרכי גבוה, אז פרנסתו אינה נחשבת לו למאומה כי חיי צרכי גבוה הם (ח"מ ח"א יט). זכרנו לחיים, אומרים תיכף למענך אלקים חיים, שאין לאדם לבקש אלא למענך, דאל"כ יכול להיות שעל ציממם אחד שאוכל בעולם הזה לא יספיקו לו כל מעשיו. אבל למענך, אם חיי צרכי גבוה הם, אז כל הצטרכותו אינו עולה בחשבון כלל (דח"מ ח"ב רפח).

"משפטי ה' אמת צדקו יחדיו". כי מדת בשר ודם, כשתחייב מיתה לאדם, יכול להיות כי בני ביתו לא נתחייבו הצער של קרובים, מה שאין כן מדת הקב"ה, אחד מעכב החוב, כי אחרי שהוא לא חטא, מעכב הפורענות של החייב, וא"כ כשלא עכב, מן הסתם חטא בידו [של המקורבים], שכדאי לפניו [ית'] הצער של המקורבים, ויתעורר [המקורבים] לתשובה (ח"מ ח"א לח). משפטי ה' צדקו יחדיו, פי', הצער שהיה לי מהמאורע שלך אילו לא נתחייבתי לא היה לי, נזכה לפשפש במעשינו מדה כנגד מדה לתקן העוות, אין הצלחה גדולה יותר מזה, כי בעולם הזה נוכל לפטור מחובותינו אם רק נשלם א' למאה (ח"מ ח"א תלו).

"כי נער ישראל ואהבהו" פי' כנער, ראו גדולתו (ח"מ ח"א שדמ). כי נער ישראל ואהבהו, כשנשתבח כאן כלל ישראל שהם תמיד בבחינת נער, תמיד הוא בבחינה כאילו שזה עתה מתחיל ללמוד ולכן ואהבהו (דח"מ ח"א ריח, ד"ת ח"ה-א צב), בעת שישאל מרגיש עצמו כנער, דהיינו שנמצא במצב של התלמודות והנוך כנער, אזי הקב"ה אוהבהו. אמנם כאשר אינו מצוי בגדר התלמודות, אינו בדרך הנכונה דהיינו שמחובתנו להיות תמיד בחזקת מתחנכים ומתלמדים, כמש"כ כי נער ישראל ואהבהו (אור יחזקאל מדות שט).

תמיד יתחלף באדם (פי' יש הבדלים בין מה שהושב האדם לבין מה שמניע אותו באמת): הוא סובר שחושש לחלול ה', והאמת היא שהוא חושש על חלול עצמו. וכן הרבה כזאת (ח"מ ח"א תכב). יתכן והאדם עושה כבוד שמים ובאמת כבוד עצמו הוא דורש (אור יחזקאל מדות יט דרכי העבודה רח).

היה נוהג ללמוד משך מעת לעת ויותר עד שהיה נופל מתוך עייפות ויגיעה ונרדם (דח"מ ח"א יט).

שמע אודות ר' ליב חסיד טרם שהכירו פא"פ, ושאל על טיבו. אחת משאלותיו היתה אם קרה אצל ר' ליב שיכנס אצל חנוני ויציע לו שיתחלף עמו יום אחד, שהוא יעמוד במקומו בחנות והחנוני ילך ללמוד. (דח"מ ח"א מט)

תחנונים ידבר רש ועשיר יענה עזות, שהטענה כאן על שניהם, דאמת שהנך עני, אבל האמנם בשביל זה הנך צריך לדבר תחנונים⁴⁶? ואתה העשיר, האמנם בשביל עשירותך, הותר לך כבר לדבר עזות (דח"מ ח"א נד).

יודע אני שיש לי ראש שקול כנגד אלף אנשים, אבל לעומת זה הרי בגלל זה יש עלי חיוב עבודה השקולה כנגד אלף אנשים. כי כל מה שתגדל המעלה של האדם, ביחד עם זה תגדל גם חובת העבודה (דח"מ ח"א שמו).

אמר לגדול א' על איזה דבר שהוא מחויב בו מדין הש"ס. וא"ל הלה בצחות "אם היה ע"ז איזה דין בש"ס גם אנכי הייתי יודע". והשיב לו הגרי"ם "אולי בש"ס שלכם אין זה בנמצא, אבל בש"ס שלי כתוב כן". דהש"ס של הגרי"ם זצ"ל היה יותר גדול ורחב מש"ס

⁴⁶ ע"י בדח"מ שציין לעיין ברבינו בחיי בראשית כח כ, ושם פי' "להחניף את הבריות".

אור ישראל – מאיר המכתב

שלנו (דח"מ ח"א פח). החושן משפט שלי יותר גדול, שכל מה שהאדם יותר גדול וחומי השערה אצלו יותר מרובות, החושן משפט שלו ודאי שהוא יותר גדול, וכל השער הג' מס' שערי תשובה בנוי על יסוד של נחפשה דרכינו ונחקורה (דח"מ ח"א קנב). חושן משפט שלי יותר גדול, שהחושן משפט מתגדל לפי מדרגת היראה באדם (דח"מ ח"א רמה).

מדות הנם הכללים שמהן יצאו כל מצות התורה, דמדות הנן שרש התורה. המדות הן הדברים שבהן רוכש האדם את התואר אדם, ובלעדם אינו יכול להקרא בשם אדם, והנן מהדרגות הראשונות שבאדם מוטבעות בטבע כל אדם אפילו בפחות שבפחותים. ולמשל הלא גם אוה"ע יודעים ענין "משפט", וכן מי הוא בעולם שאינו מכיר ענין "חסד", אפילו היותר מושחת יודע ממדה זו. אף שמדת החסד שהוא מכיר, רחוקה בלי שיעור מ"חסד", אבל מ"מ הרי יש לו מושג כל דהו בזה. וכן ענין "הצנע לכת", הלא ידוע מה שהיה הר"י מסלנט ז"ל אומר, שבמדת הכבוד יש לו דרך פילוסופית, הרי שלהצניע לכת, יכולים גם ע"י פילוסופיא לכד בלי תורה (דח"מ ח"א פט).

ביבולתו לחבר ספרי נודע ביהודה בלי שיעור, אבל אין ביבולתו לחבר אף דף אחד מספר מסילת ישרים (דח"מ ח"א קט).

כתוב באדר"ג מעשה בר"ע שראה אבן שנעשה בו חור מהטיפות שנפלו עליו ודן ק"ו מהאבן שכל טיפה וטיפה עושה עליו רושם כן כל מעשה של מצוה בהכרח שתעשה רושם על הנפש, שגם הגוף ישתנה ויתעלה במדרגות (דח"מ ח"א קמב).

באלול ילמדו השער הג' משע"ת לר"י שהוא מיוחד לברר וללבן לאדם חומר הדין וזוהי העבודה העיקרית בפרוס יום הדין, להתבונן ולהכיר יותר ויותר בחומר הדין שלא יבוא חלילה לומר שפטי ה' כצדקי (דח"מ ח"א רמז).

מש"כ (סנהדרין ו ע"ב) אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, אמר הרז"ל שראשית כל צריך שיהיה דיין וכשהוא במעלת דיין או אין לו לדיין וכו', אבל כשאין לו מעלת דיין, אין שייך לומר עליו אין לו לדיין, וזהו מש"כ במס"י שתורה מביא לידי זהירות (דח"מ ח"א רנד).

שיעסוק לפני יום הדין בדברים קטנים, וזהו באמת יסוד כל עבודת האדם ובוה תלויה כל הצלחתו (דח"מ ח"א רסד).

סוד היחוד הוא שכל מעשה ואפילו הכי פשוט, יהיה מחובר ומדובק לשם ה' וזה מש"כ רי"ס אהא שאמרו שחנוך תופר מנעלים היה, ועל כל תפירה היה מיחד יחודים ורגילים וכו' והוא היה אומר שהפ"י של יחודים הוא שהיה מדקדק בכל תפירה לעשותה כהוגן, שתהיה מלאכתו בשפור ותיקון כראוי, והיה חושב בשעת מעשה לשם מדת החסד לשם זהירות מגזל ואונאה באופן כזה הרי כל מעשה מכונן לשמו ית' וזהו יחוד הגמור (דח"מ ח"א רד, ריב).

היה מלמד עצה בענין לשמה והוא ע"פ מ"ש חז"ל לעולם יעסוק אדם בתורה ומצוות ואפילו שלא לשמה שבמתוך שלא לשמה בא לשמה, ואמר ששלא לשמה זה פירושו הוא לשם העסק, ושלא לשמה זה הותר לנו. דהיינו כשיזדמן לאדם לעשות איזה דבר שהוא שווה לטובת העסק ואינו שווה בעד עצמו, יבטל טובת עצמו מפני טובת העסק, וזוהי כבר דרגא בשלא לשם עצמו. וכשאדם עושה כן, אזי מתוך שמתרגל לשבור רצונו בשביל העסק, במשך הזמן יבוא לידי דרגא שיבטל ה"לשם עצמו" בשביל הבורא ית' ויבוא מזה לתכלית הלשמה, והוא החיבור והאחד הגמור (דח"מ ח"א רז).

כאשר זכר רבינו מש"כ אין פודין את השבויון יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם, פרץ פתאום בבכי, משום שבהינתנו של הר"י היתה שהתורה היתה מבושלה ומעוכלה אצלו ולכן יצא לו מכל הלכה והלכה יראה (דח"מ ח"א רלה).

על אדם באמת לירא ולפחד בכל שעה פן יבא משיח. וכי הנך מוכן כבר? נגד פתגם העולם ולואי שיבא משיח (דח"מ ח"א שלז, תיא, ד"ת ח"ה-א ריט).

אור ישראל – מאיר המכתב

לו היה מי שהוא, ואפילו שומה, מזהיר לאדם אל תשתה כוס זה כי סם המות בו, אף שידוע שאינו כן, בכל זאת לא מצא אף אחד שישתה, כי מרוב הסכנה שבדבר יחשוב אולי סו"ס יש ממש בדבריו (דחו"מ ח"א רעד, ח"ב רנח). ואיך אדם הולך בעולמו בריא ובטוח ולא מפחד על אחריתו (דע"ת ח"ה-ב פו).

גם נגיעה של צדקות הריהי בכלל נגיעה, אבל סו"ס בטבע האדם הוא שקשה לו להודות על זה, ועם כל ידיעתו מזה יקנא באדם צדיק בראותו בו מעשים של מסירות נפש וכדומה (דחו"מ ח"א שעה).

כשאדם הולך לשמוע איזה מגיד וכדומה, יוכל להחריב בדרכו כל העולם כולו יזיק ויחבול הכל במרוצתו, כי הלא רץ הוא לשמוע מגיד וכו' (דחו"מ ח"א שפ). גם נגיעה של צדקות הריהי נגיעה, ואין לך נגיעה בעולם כנגיעה של מצוה (דחו"מ שפא).

עולם הזה הוא בית מלון יקר מאד (דחו"מ ח"א שצו, דעת תורה ח"א נט). כבוד אין כאן, הרווחת ממון אין כאן? מעשה טוב הוא (דחו"מ ח"ב עו). ההבדל בין מוסר לשאר שיטות, שהם מכשירים ריקודים, ומוסר מטריף גם דמעות (דחו"מ ח"ב עח).

עני המחזר על הפתחים לא יוכל לאכול ארוחתו על הסדר, שכאשר בא אל הבית בעת שאוכלים שם מיני תרגימא לקנוח סעודה, האם יאמר עדיין לא אכלתי בשר ותבשיל, אם ינסה לנהוג בדרך זה הרי ישאר רעב לגמרי, דרך העשיר יוכל להתנהג באכילתו בסדר הראוי. אבל העני לא יוכל להרשות זה לעצמו, אלא כל המזדמן לו יחטוף ויאכל (דחו"מ ח"א רכג). מצבינו דומה למצב של עני המחזיר על הפתחים שהוא אי אפשר לו לאכול סעודתו על הסדר רק מוכרח לאכול מכל הבא לידו ואם יזדמן לו באיזה בית לאכול מדברים הבאים בסוף הסעודה בעוד שהוא לא אכל עדיין תחילת סעודתו לא יסרב (דחו"מ ח"ב קטז). כן הוא הענין ברוחניות, עניים אנחנו כמעט וא"ל לנו הבחירה להיות עורכים שולחננו לפני ה', אם נחכה על הסדר המדויק, היינו נשארים ערומים לגמרי. אם נחכה שיהיו תפלתינו דווקא בכוונה כדין וכראוי, הלא תבטל ותעקר ממנו בזה לגמרי מצות התפילה (דעת תורה ח"ה (ב) רנח).

בקמים עלי מרעים תשמענה אזני, הן ודאי שלדברי אוהב צריכים לשמוע ושומעים, הכתוב מלמדנו בקמים עלי מרעים, כי גם בקום מרעים לדבר עליך דברי שנאה ודופי תשמענה אזני, הרגל עצמך לשמוע ולתת אזן קשבת לדבריהם, כי אם אך יש רינון, יהא אף משונא ואויב, יש דברים בנו וכבר צריך בדיקה (דחו"מ ח"ב קלה).

ר' נפתלי אמסטרדם אמר פעם בפורים לרבו, רבי, אילו היה לי מדותיו של הרבי, לבו של בעל יסוד ושורש העבודה, וראשו של בעל השאגת אריה וכו', ענה לו רבינו נפתלי, בראש שלך ובלב שלך ובדמות שלך (דחו"מ ח"ב קעג).

למה לא למד קבלה, וענה מאי נפ"מ לי על איזה רקיע יושב הקב"ה, אחת אני יודע כי יכו בשומים, ומאד יכאב, שההכאות יהיו בווערות, את זה אני יודע בכרירות ומה עוד (דחו"מ ח"ב קעד).

פליאה שדווקא אלה ששקועים בתורה ויראה כל השנה הם מתפתחים מיום הדין (דחו"מ ח"ב קפא), מכאן רואים שיראה נובע רק מיראה (דע"ת ח"ה-ב קטז).

בקשת החיים היא הבקשה הגדולה ביותר שמבקש אדם, ולכאורה היתה צריכה להיות בקשה זו בקשה אמיתית מתוך חדרי לבו ומעמקי נפשו, ומ"מ נראה שבקשה זו נעשית כביכול כאילו מבקש עבור אדם זר ואינו נוגעת ללבו כלל (אור יחזקאל אלול רנח).

חוסר אמונה אין פירושו כי מסופק הוא חלילה בידיעתו, אלא שאינם סומכים שאין הלה נאמן עליו. והגרי"ס היה נותן על זה ציור מנאמנותם של איש לרעהו לפעמים שואלים את אחד על מישהו אם הוא איש נאמן, והוא משיב שהוא נאמן גדול ובכל זאת

אור ישראל – מאיר המכתב

אם הלה ירצה ללוות ממנו סכום גדול לא ירצה להלוותו, הנה הוא עצמו אמר על אדם זה שהוא נאמן גדול וכו' אלא כשהדבר נוגע לו, הנה מצד המדות אינו מאמין לו שם כבר בלתי הנאמנות ואינו סומך עליו (דעת תורה ח"א ר"ז).

אם ימצא אדם כוס של מים ורבים האנשים המגידים לו כי המים זכים ובריאים ואע"פ כן אם איש א' ואפילו איש משוגע ממש יגיד לו ויאמר אל תשתה את המים האלה משום שבכוס המים נמצא סם של מות, הרי תיכף הדל יחדל מלשתות המים אף שהוא נגד השכל הישר, שהרי סוכ"ם רבים האנשים וכו', ואולי האמת הוא כהמשוגע ואם כן איך הולך הוא האדם בעולמות בריא ובטח ולא מפחד ולא דואג כלום על אחריתו, ואיך לא חושש הוא על הפסק פן ואולי ענוש יענש רע ומר על עברו פי ה' (דעת תורה ח"ב ע"ב, וכן אור יחזקאל תורה ודעת רכ"ט).

מי שעליו להתעמד [להתייצב] בחצר בית המלך פנימה הלא לא יתכן כי יבא שם עם ה"לאפצעם" שלו (הוא מין נעל של כפריים קרוע ומלוכלך) (דעת תורה ח"ב צ"ב). חייב אדם ביוה"כ לפרט כל חטאיו (דעת תורה ח"ב ר).

מעשה היה כי בא אחד להר"י בלאזר זצ"ל לבקש עצה שלא לכעוס על חבירו, ונתן לו העצה הידועה מהגר"ם עם מה דמצינו בכמה מקומות בש"ס אין לו עליו אלא תרעומת וכו', הרי דגם לתרעומת צריכים להלכה באיזה אופנים ותנאים יהי מותר לו להיות תרעומות ובלאו הכי הנה תרעומות וקפידא על חנם הוא עון גדול מאד ע"כ זאת העצה היעוצה למדת הקפדנות אם יחטא איש לאיש בדבור או במעשה ימחול לו תיכף בפה מלא, ואם אח"כ יהיה לו בלבו עליו, יחשוב עם נפשו שהוא עון גדול וכמו שיתבע חוב מעות מה שכבר מחל לו אשר מובן לכל כי הוא גול גמור וכו' (דעת תורה ח"ב רצ"ח).

אחרי כי ידוע שהתורה אינה פסוקה מן השמים ורק נמסר לחכמי הדור דיירי ארץ בקביעות מועדים בכריתות ומיתת ב"ד הכל כאשר נראה לב"ד של מטה, וע"י נפסק הדין בשמים הלכה למעשה ואין לו לדיין אלא מה שענינו רואות וא"כ הלא צריך הדיין להשלים עצמו במדות תחילה ואז לא יהיה משוחד ואז אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות כי יש לו עיניים לראות משא"כ אם לא השלים עצמו במדות אז אינו ראוי להיות דיין ואף אם פעם אחת מכוון אל האמת אין תורתו תורה כלל כי התורה אינה פסוקה מן השמים (דעת תורה ח"ג ר"ד).

אמר על עצמו כי לא היה מאמין את עצמו, והיה מפחד ודאי להתייחד לבדו על יד קופה של מעות לא מנויים מהבעלים באין עוברים ושבים באין רואה (דעת תורה ח"ד קט"ו) הבית דין של מעלה השופטים את הדור, הינם הגדולים של אותו ההדור [שכבר מתו] (דעת תורה ח"ד קמ"ח).

בימי הגר"ם היה באחד מיתת פתאומית רחמ"ל, ואמר הגר"ם ז"ל כי מקרה כזה צריך לפעול על האדם במקום מוסר של ל' יום (אור יחזקאל מכתבים עמוד קל"ה). אף שאמרו ז"ל שבזמן הזה שערי תפילה ננעלו, היינו תפילה לצרכים גשמיים, אבל תפילה לסייעתא דשמיא ברוחניות תמיד נשמעת (מכתב מאליהו ח"ד 226).

לא היה לגר"ם זמן שבו הלך לישון, אלא שהיה נרדם מרוב עייפות בעוד עסקו בתורה (אור יחזקאל תורה ודעת מ).

כל פעם שאדם מבקש דבר אמיתי ונכון אז ימלא הקב"ה בקשתו (אור יחזקאל תורה ודעת קפה).

אף דאמרינן לעולם יעסוק אדם בתורה שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה (פסחים נ ע"ב), כבר ביאר בזה הגר"ם שהעסק בתורה שלא לשמה ראוי דווקא אם על ידו יכול לבוא לידי לשמה. אמנם בעת שתורתו ישאר שלא לשמה אין זה הדרך הנכון ורק בעת ששואף להדבק להיות רצוי לפניו אזי דרכו תביאהו לידי לשמה. אמנם בעת

אור ישראל – מאיר המכתב

שכל כוונתו לצאת ידי חובה בעלמא אינו רצוי להשי"ת ולא יבוא לידי לשמה (אור יחזקאל תורה ודעת רלו).

לעקור מדה אחת משרשה קשה יותר מלרכוש בקיאות בכל הש"ס (אור יחזקאל תורה ודעת רצו, דרכי העבודה קפב).

פעמון הכנסיה המצלצל וקורא לעבודה זרה מטמא ומזיק את כולם והוא על דרך זה שכיון שקרוב האדם לחטא ורואה זאת בעיניו, נדבק בו החטא אף שאינו עושה מאומה (אור יחזקאל מדות רעה).

יכול אדם לעלות במעלות השלימות עד לתכלית, אבל להזהר מן הרע לעולם חייב, כי קשה לו לבדוק האם רע במעשיו, מכיון שהרע טמון במעמקי הלב אין שום אפשרות לבדוקו ולבוחנו (אור יחזקאל דרכי העבודה קב).

אברהם אבינו היה מושל ביצרו, ואילו אליעזר כובש את יצרו (אור יחזקאל דרכי העבודה קפו).

אין לנו להתיימש בראותנו שלא הגענו לתכלית, כי העיקר לזכות להיות הולכים ומחוברים בדרך החיים (אור יחזקאל דרכי העבודה שפט).

הדרך להגיע לתשובה, שהעצה היעוצה הוא לימוד המוסר, שהיא תביאה לתכלית וזו בודאי הדרך הנכונה. אמנם נראה שאף ע"י התפילה אפשר להגיע לתכלית, שיקבל עליו הזהירות בתפילה, ואינו מוכרח להתחיל לעבוד בכל התפילה כולה אלא יכול הוא להתחיל עבודתו בפרטים כגון שיכוין בתפילת ויברך דוד, שהוא יסוד האמונה, וכן לכוין בתפילת אז ישיר, שהוא יסוד יציאת מצרים ועי"ז יכול לזכות לנצח נצחים, כן אף הקבלה בלמוד המוסר יכולה להיות בפרטים, ואינו חייב מיד לכלול הכל אלא לקבל עליו מספר פעמים בשבוע למוד המוסר באמת מתוך כוונת הלב (אור יחזקאל אלול עד).

למקרי דרדקי צריכים לגאון הגאונים (דעת תורה ח"ה-א פו).

כששואלים לאיש על איזה אחד, אם הוא איש בטוח ונאמן להלוות לו כסף? ויהיה דברו "כן, איש נאמן הוא!" ואח"כ אומרים לו: האיש הזה נצרך הוא להלוואה, אולי תלווה לו איזה אלפים רובל? כי אז כבר לא יחזיק בדבריו הקודמים, דעתו ועמדתו על האיש הלז כבר נשתנה ונתחלף! (דעת תורה ח"ה-ב קא)

בימי הגר"ם היה מעשה באברך אחד ות"ח גדול שנפטר מתוך ריבוי סיגופים שלקח על עצמו, והספיד אותו במחאה גדולה של שציער עצמו יותר מדאי, ולבסוף גמר וקרא עליו ממתים ירך ה' וכו' חלקם בחיים (דעת תורה ח"ה-ב קצו).

יש סכנה מצד אחד שנמצא האדם ביוה"כ כי בשעה שמתודה צריך לצייר לעצמו העובדה שנכשל בה ויתכן שיהיה חוזר וניערור בתאווה דמאז (דעת תורה ח"ה-ב ריח).

כל יוה"כ כולו חייב אדם לחפש עצות ותחבולות היאך יוכל לשמור את הקבלות שיקבל על עצמו ביוה"כ (אור יחזקאל אלול קבג). כל היוה"כ כולו היה עושה קבלות שונות ועצות האיך לשמור את הקבלות (אור יחזקאל אלול רעא).

אין לו שייכות אפילו ליראת הרוממות, וכל עבודתו היתה בעיקר ליטע בלב האדם יראת העונש, כל דרשותיו מדברים רק על יראת העונש, וכו', כמדומני שאומרים עליו שמימיו לא דרש דרשה שלא הזכיר על עונש של ביטול תורה (דעת תורה ח"ה-ב רנו).

יכול אדם לעלות במעלות השלימות עד לתכלית, אבל להזהר מן הרע לעולם חייב, כי קשה לו לבדו, האם רע במעשיו (אור יחזקאל דרכי העבודה קב).

אין להתיימש בראותנו שלא הגענו לתכלית, כי העיקר לזכות להיות הולכים ומחוברים בדרך החיים כמ"ש ראה נתתי לפניך את החיים ואת הטוב ואת המות ואת הרע ובחרת בחיים והתביעה מאתנו היא רק הבחירה בחיים, ולא חייבים להביט לכמות ואופי המעלות אלא רק להיות מכלל הבוחרים בחיים (אור יחזקאל דרכי העבודה שפט).

עיקר עבודתנו הוא בדברים שהם היפוך הטבע (אור יחזקאל מדות עו).

אור ישראל – מאיר המכתב

היה מקרב אצבעו לאש כדי לצייר אש של גיהנם (אור יחזקאל יראה ומוסר יט).
בשעה שאדם מבקש את הדברים האמיתיים דהיינו רוחניות, אזי הקב"ה ישמע
אליו וכפי שמנוח ביקש שהמלאך יבוא אליו שנית ושמע אליו ה' ית' וקיים בקשתו (אור
יחזקאל יראה ומוסר רכח).

עשה טוב יתכן ויעשה אף ללא לימוד מוסר, אמנם סור מרע לא יתכן ללא מוסר,
כי ללא מוסר ועול יראת שמים אינו מבחין כלל במהות הרע, ויכול לחשוב על מעשים
ופעולות רעות כאילו צדקות הם (אור יחזקאל יראה ומוסר פה).

תלמידיו ראוהו איזה ימים ששינה את כל סדריו, ופעם אחת שאלוהו על זאת וענה
להם שרעיתו לקחה למשרתת בביתו איזו אלמנה, ואם ישמור את סדריו יעבור על אלמנה
לא תענון, ובכן שינה כל סדריו וסבל מזה הרבה (דחו"מ ח"ג רעג).

אמר על עצמו כי הוא ירא להיות אצל כסף אשר אין רואה להם וגם בלתי מנויים
פן יגנוב (דחו"מ ח"ג רכד).

אור ישראל – מאיר המכתב

- ^א משלי (ח ז).
^ב עזרא (ט ח).
^ג יחזקאל (טז מז).
^ד קהלת (ה יא).
^ה משלי (יג יא).
^ו שמואל ב' (ב טז), וכן זכריה (יד יג).
^ז איוב (כו יד). פי' רש"י, קצות דרכיו - קלות ומועטות לפי שאר גדולות שבו.
^ח איוב (לז כא).
^ט יחזקאל (טז מז).
^י שמות (ה יז).
^{יא} ישעיה (כב כג).
^{יב} איוב (ב ד).
^{יג} קהלת (ט יב).
^{יד} אסתר (א יח).
^{טו} עי' פסחים נ ע"ב.
^{טז} איוב (לו ה). ועי' ברכות (דף ח ע"א) רבי נתן אומר מנין שאין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלתן של רבים שנאמר הן אל כביר ולא ימאס וכתוב פדה בשלום נפשי מקרב לי.
^{יז} תהלים (קא ז).
^{יח} איכה (ג מ).
^{יט} עי' עובדיה א ז.
^כ משלי (ט ד).
^{כא} עי' דברים ד לא, ות"א שם שזה לשון עזיבה.
^{כב} דברים (לב מז).
^{כג} דברים (ו כד).
^{כד} משלי (ג ד).
^{כה} איוב (יט כא).
^{כו} משלי (כח ו).
^{כז} מלשון הגמ' (סנהדרין דף יז ע"א) אמר רב יהודה אמר רב אין מושיבין בסנהדרין אלא מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה.
^{כח} ויקרא (יג מה).
^{כט} תהלים (לב ו).
^ל ישעיה (ג יא).
^{לא} ויקרא (יט ז).
^{לב} משלי (א ג).
^{לג} במדבר (יב יא).
^{לד} עי' אבות (פרק ד משנה כא): רבי אלעזר הקפר אומר, הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם.
^{לה} איוב (יז יב).
^{לו} משלי (ד יט).
^{לז} משלי (כא א).
^{לח} משלי (א יח).
^{לט} איוב (כו יד).
^מ משלי (ט ט).
^{מא} ישעיה (נח ח).
^{מב} מלכים ב' (כה א).
^{מג} עי' רש"י עובדיה (א ז) מזור - חולי.
^{מד} תהלים (לד טו).

אור ישראל – מאיר המכתב

- מה דברים (טו ח).
- מו ישעיה (נח ב).
- מז איוב (כח יב).
- מח תהילים (לד יג).
- מט דניאל (יב ג).
- נ תהילים (קיא ג).
- נא איוב (לג ל).
- נב משלי (כז א).
- נג מלשון הגמ' פסחים כה ע"ב ועוד.